

*Dr.M.Sharaf Alam

Professor of Persian and Arabic and Urdu Department,
University of Patna, India

Journal of Subcontinent Researches

University of Sistan and Baluchestan

Vol. 2, No.4, Autumn 2010

Hasan Sijzi and Shaikh Sharafuddin Ahmad Maneri

(A COMPARATIVE STUDY OF THEIR MYSTIC THOUGHTS & PERSIAN PROSE)

Abstract

Amir Najmuddin Hasan 'Ala Sijzi, a pure Sistan extraction was born in the city of Badayun (India) in the year 651AH. On completion of early education he shifted to Delhi and joined in the service of Prince Mohammad son of Balban. Hasan's circle of friends included, the genius of that time, Amir Khusrau and the talented chronicler, Diauddin Barni. Through Amir Khusrau, Hasan became a favourite disciple of Hazrat Shaikh Nizamuddin Auliya. His book entitled "Fawaidul Fuwad" is regarded as the best account of Hazrat Nizamuddin. Amir Khusrau had expressed his cravings to offer all his prose and poetical works to Hasan in view of his Fawaidul Fuwad. The emotional fervour and melody possessed of elegant manners in his lyrical poetry (Ghazals) earned him the title of "Sa'di-i-Hind".

Makhdumul Mulk Hazrat Shaikh Sharfuddin Ahmad Maneri (born.661AH), a contemporary of Hasan sijzi, who hailed from Bihar province of India, was an erudite scholar, a renowned and celebrated mystic as well as a stalwart Persian Prose writer. His spiritual thoughts and didactical mystic writings are reckoned and regarded with great esteem all the world over. His works consist of four categories viz. Talifat, Maktubat, Rasail and Malfuzat. There exist three sets of his Maktubat, Fourteen Rasail, Ten Collection of his Malfuzat while only one book entitled Matalib-ut-Talib is obtainable.

In the full length article, it has been endeavoured to present a comparative study of the mystic thoughts of the two celebrities and also an estimate of their Persian Prose styles.

Key words: Ahmad Maneri, Hasan Sijzi, malfuzat, murids

Introduction

---

* Email: alam80@rediffmail.com

Ameer Najmuddin Ala Sijzi Dehlavi, a pure Sistan extraction was born in the city of Badayun (presently in Uttar Pradesh, a province of India) in the year 650 AH/1261 AD. On completion of early education, he shifted to Delhi and joined the service of Prince Mohammad son of Balban (شاهزاده محمد بن بلبن). Hasan's circle of friends included, the two geniuses of that time i.e. Ameer Khusrau Dehlavi and the talented chronicler, Diauddin Barni. Through Ameer Khusrau, Hasan Sijzi became a favourite disciple of Hazrat Sheikh Nizamuddin Auliya (D.725 AH; حضرت نظام الدین اولیا متوفی ۷۲۵ هـ). Hasan Died in Deogir, Central India, in the year 783AH/1336AD. Hasan Sijz has immortalised himself in the History of Persian Literature in the sub-continent due to the aloftness and delicacy of rare ideas as well as sweetness of expression and beautiful craftsmanship in his Persian Ghazals. The emotional fervour and melody possessed of elegant manners in his lyrical verses (غزل) earned him the title of "Sa'di-e-Hind" (سعدی ہند). In the world of Persian prose literature, on the other hand, he has left behind an imperishable delineations in the Spiritual World, having composed or edited the utterances of Hazrat Nizamuddin Auliya (حضرت نظام الدین اولیا) entitled "Fawaedul Fuwaad" (فواید الفواد). This collection of Malfoozaat is regarded as the best account of the mystic thoughts and religious discourses of Hazrat Nizamuddin Auliya (حضرت نظام الدین اولیا).

Ameer Khusrau Dehlavi, (born around 651 AH/1253 AD and died 705 AH/1325 AD in Delhi) the best exponent of Indian style (سبک ہندی) in Persian poetry and well reckoned as Tooti-e-Hind (طوطی ہند), has expressed his cravings to offer his whole treasure of Persian prose as well as poetical works to Hasan in lieu of his "Fawaedul Fuwaad" (فواید الفواد). Spiritual thoughts containing in it, together with its diction and prose style has been dealt with in the succeeding pages. Makhdoomul Mulk Hazrat Sheikh Sharafudin Ahmad bin Yahya Maneri (مخدوم الملک حضرت شیخ شرف الدین احمد بن یحیی منیری) born 661 AH/1262 AD, & expired 782 AH/1381 AD), a contemporary of Hasan Sijzi, hailed from the province of Bihar (India) in a village named Maner, some 35 kilometres west of Panta and after completing the moral life of about 120 years a farewell to this transitory world and took eternal rest in the township known as Biharsharif, some 100 kilometres east to Panta. His tomb there, is called with reverences Bari Dargah or Dargah-e-bozorg (بری درگاہ یا درگاہ بزرگ).

Nizamuddin Dargah(tomb)

It would not be out of place to state some facts to highlight the importance of province of the province of Bihar and its present capital: the city of Patna. Bihar, known as Magadh in ancient times, occupies a distinguished position in the religious, political and literary

history of the sub-continent. The land has been the centre of two great religions of the world i.e. Buddhism and Jainism. During the reigns of Ashoka, the great (273-232 BC) and Chandragupta Maurya (4th century AD) Pataliputra, (Medieval times Azimabad and present Patna) was the capital of vast Magadh Empire with its territory extended up to the eastern boundary of Iran. A great statesman, lawgiver and the author of Arthashastra, Kautilya (Chanakya), eminent linguist and grammarian, Panini and mathematician & astrologer Aryabhata (476-547 AD) all hailed from his land. And at the end but not the least, the tenth and last preacher (Guru) of the Sikh Panth, Guru Govind Singh also hailed from Patna.

And about Patna, I dare express a bare historical fact:

“Few cities in the world can match the antiquity of Patna, which spans for nearly two millennia and a half. This city has a glorious past, a challenging present and bright future.”

This statement hints at the cultural heritage of Patna with its changing nomenclature through the ages. ‘Pataliputra’ of the ancient times, ‘Azimabad’ during the medieval period and of the modern age ‘Patna’, the capital city of Bihar State (India) has always been a seat of learning. Keeping aside the past cultural glory, the place enjoys considerable fame

for having produced a galaxy of noteworthy scholars, eminent prose writers and famous poets of Persian, since the commencement of medieval period of Indian history.

Hazrat Sheikh Sharfuddin Ahmad was a celebrated and renowned mystic as well as an erudite scholar and stalwart Persian prose writer. His spiritual sublime thoughts and discourses, as well as didactical mystic writings are reckoned and regarded with great reverence all the world over. His works consist of four categories viz (1) Talifaat (تالیفات) (2) Maktoobaat (مکتوبات) (3) Treatises (رسائل) and (4) Mystic Utterances (ملفوظات). There exist three sets of his Maktoobaat, twelve treatises, ten collections of mystic utterances i.e. Malfoozaat (ملفوظات) while one book named Matalebut Taleb (مطالب الطالب) is obtainable.

The four Sufistic Orders named Chishtiye (چشتیه), Naqsh Bandiye (نقشبندیه), Suharwardiye (سهروردیه) and Qaderiye (قادریه) flourished very much on the soil of the Indian sub continent. The exponent mystics of each of four above mentioned sufi orders helped promote and nurtured their Silsilas, not by means of material sources, rather by the strong dedication and commitment to their Spiritual Will Power. During the 2nd and 3rd century Hijri, The movement of Sufism was only practical because, their only and exclusive aim and purpose in life was to gain Wisdom and Knowledge of God and ultimately to be blessed with the nearness to the Almighty. They spent their lives only in prayers, veracity, serenity, seeking pleasure of God, perseverance, gratitude to and trust on God and attainment of all human values, disregarding the material world. Purity of action cleanliness of soul, and worship of God were the common values for all of them.

During the 3rd century AH only Sheikh Harith Mohasebi (شیخ حارث محاسبی) stepped into the theoretical or academic world, who wrote Kitabur Ra'ayate Lehuququllah (کتاب الرعايته لحقوق الله). In the 4th century, academic work on mysticism was formally started by Sheikh Abu Nasr 'Abdullah bin 'Ali Sarraj Tusi (d. 387AH) (شیخ ابونصر عبدالله بن علی سراج توسی) who compiled a tadhkera of around 200 mystics together with sufistic idioms.

In the Indian sub-continent, the oldest treatise on Sufism is Kashful Mahjoob (کشف المحجوب), written by Sheikh Abul Hasan Ali bin 'Uthman Aljullabi Alwajwiri known as Data Ganji Bakhsh Lahori (d.470 AH) (شیخ ابوالحسن علی بن عثمان الجلابی الهجویری معروف به داتا گنج بخش لاهوری) Similarly during the 6th century AH Hojzatul Islam Imam Mohammad Ghazali Toosi

(d.505 AH) (حججه الاسلام امام محمد غزالی توسی) wrote Ahyaul Oloomuddin (احياء العلوم الدين) in Arabic in four volumes. He composed an abridged Persian translation of this book also in one volume and named it Keemiyae Sa'aadat (کیمیای سعادت). His brother Abul Fotooh Ahmad bin Mohammad Ghazali Toosi (d.520AH)

(ابوالفتوح احمد بن محمد غزالی توسی) wrote two treatises in persian entitled Sawanihul Ushshaque (سوانح العشاق).and Tazeyaneyeye Sulook (تازیانه سلوک). Latter's collection of letters written to 'Ainul Qozaat Hamadani (عين القضاء همدانی) are famous as Maktoobet-e-'Ainul Qozaat Hamadani.

Sheikh Mohammad bin Monawwar bin Abi Sa'eed bin Abi Tahir bin Abi Sa'eed (شيخ محمد بن منور بن ابی طاهر بن ابی سعید), the grand son of grand son of Sheikh Abu Sa'eed (d.596 AH), wrote a biography entitled Asrarut Tauheed fi Maqamat Sheikh Abu Sa'eed (اسرار التوحید فی مقامات شیخ ابو سعید)

. It contains the preachings and mystic utterances of Sheikh Abi Sa'eed Fadlullah bin Abil Khair Mehani (d. 440 AH) (شيخ ابی سعید فضل الله بن ابی الخیر میهنی). The famous titles written during the 7th century AH are:

1) Tadhkirat-ul-Auleyah (تذکره الاولیا) of Sheikh Fariduddin 'Attaar (d. 630 AH) (شيخ فرید الدین عطار) is the first voluminous Tadhkera in Persian in detail, comprising of two volumes.

2) 'Awareful Ma'arif by Sheikh Shehabuddin 'Omar bin Mohammad Suhrawardi (d. 632 AH) (عوارف المعارف مصنفه شیخ شهاب الدین عمر بن محمد سهروردی) Futoohaate Makkiya by Mohiuddin bin Al 'Arabi (d. 637 AH)

3) Mirsadul 'Ebaad by Sheikh Abu Bakr 'Abdullah bin Mohammad alias Najmuddian Razi (d. 645 AH) (مرصاد العباد از ابوبکر عبدالله بن محمد معروف به پیر) (طریقت نجم الدین رازی) is second famous book after Kashful Mahjub in Persian.

4) Feehe Mafeeh by Maulana Jalaluddin Rumi (d. 672 AH) (فیه ما فیه از مولانا جلال الدین رومی) is compiled in Persian language.

5) Lama'at by Sheikh Fakhruddin 'Eraqui (d. 680)

(لمعات از شیخ فخر الدین عراقی مرید و خویش شیخ بها الدین زکریا ملتانی). During the 8th and 9th century AH only two famous books on mysticism came to light. The first is Misbahul Hedayat by Sheikh 'Ezzuddin Kashaani(d.735 AH) (مصباح الهدایت از شیخ عزالدین کاشانی).The author falls in the forth generation of Sheikh Shehabuddin Suhrawardi. After this, another title Nafakhatul Uns(نفحات الانس) was written during 9th century AH.

The social, political, cultural and religious scenario of the sub-continent was significantly affected by the growth and spread of Sufism during the

6th and 7th century AH. In the 6th century, the great sufi saint of Chishtia order, Hazrat Khaja Gharib Nawaz Mo'inuddin Hasan Chishti Sanjari (d. 633 AH) (حضرت معین الدین حسن چشتی سجزی خواجہ غریب نواز) reached Ajmer Sharif, (a place in the Rajasthan province of India.) His compiled Malfoozaat entitled Aneesul Arwah (انیس الارواح) is the first such compilation in the sub-continent. These are the mystic utterances of Khaja' spiritual guide 'Othman Harwani (ملفوظات خواجہ عثمان ہارونی)

Later the Malfoozaat of Khaja Gharib Nawaz Mo'inuddin Hasan Sanjari Chishti (خواجہ غریب نواز معین الدین حسن چشتی سجزی) were collected by his devotee Khaja Qotbuddin Bakhtyar Kaki (d. 633 AH) (خواجہ قطب الدین بختیار کاکا) and named it Daleelul 'Arefeen (دلیل العارفین). Like the former this collection is also in Persian language.

The Malfoozat Hazrat Qotbuddin Bakhtyar Kaki (حضرت قطب الدین بختیار کاکا) were compiled by Hazrat Mas'ud Ajodhani alias Baba Ganj Shakar (d. 664 AH) (حضرت مسعود اجودھنی المعروف بہ بابا گنج شکر یا خواجہ فرید الدین گنج شکر) in Persian which is named as Fawaedus Salekeen (فوائد السالکین) while the latter's. Malfoozat i.e. Malfoozaat of Khaja Fariduddin Ganj Shakar Sheikh Mas'ud Ajodhani (ملفوظات خواجہ فرید الدین گنج شکر شیخ مسعود اجودھنی) were compiled by Hazrat Nizamul Auleya Mahboob-e-Elahi (d. 725 AH) (حضرت نظام الدین اولیا محبوب الہی) and was named Rahatul Qoloob (راحت القلوب) Yet another collection of the Malfoozaat of Khaja Fariduddin Ganj Shakar (خواجہ فرید الدین گنج شکر) was compiled by his devotee named Khaja Badr Ishaque (خواجہ بدر اسحاق). This collection is entitled as Asrarul Auleya (اسرار الاولیا). The above noted both the Malfoozaat are in Persian.

And now the Fawaedul Fuwaad (فوائد الفواد), the collection and compilation of the Malfoozaat of Hazrat Nizamuddin Auleya Mahboob-e-Elahi (حضرت نظام الدین اولیا محبوب الہی) by Ameer Hasan Sijzi (امیر حسن سجزی). Ameer Hasan Sijzi had started the collection on the 3rd of Sha'baan 707 AH and completed it on the 20th of Sha'baan 722 AH altogether during a period of fifteen years. These are not the Malfoozaat of daily Majlis, rather, whenever Ameer Hasan Sijzi sat in the Majlis of Hazrat Mahboob-e-Elahi and got sufficient opportunity, he got the Utterances noted. This collection of Malfoozaat is divided into five parts. The beginning lines of Fawaedul Fuwaad are as follows:

"این جواهر غیبی و این زواہر لاریبی از خزانه تلقین و نہانخانہ یقین خواجہ راستین کہ لقب یافتہ رحمہ العالمین ملک فقرا و المساکین شیخ نظام الحق و الشرع و الوسلمین والہدی والدین متع اللہ المسلمین بطول بقاہ

آمین جمع کرده می آید آنچه از آن شمع جمع ملکوت بسمع می رسد چه عین لفظ مبارک او و چه معانی آن به قدر فهم مختصر خود نوشته میشود این مجموعه را چون دل‌های دردمندان از آن فایده می گیرند "فوائد الفوائد" نام کرده شد والله المستعان"

And the concluding lines are thus:

مشک مشام روحانیان که در مدت سه سال کرده آمد بعد از ترتیب فوائد پیشینه که در مدت دوازده سال تمام جمع کرده سده است با این هر دو نسخه مجموع پانزده سال است اگر بعد از این چندگاه گوهر جان را در صدف سینه قراری باشد درهای که از آن دریای رحمت بدست آیند در سلک کشیده شوند و بنده از آن جوهری مایه دار شود انشالله تعالی

قطعه

بیستم روز از مه شعبان	چون بهفت صد فرود بست و دو سال
این بشارت ده فتوح جهان	از اشارات خواجه جمع آمد
حسن اندر ثنای او حسان	شیخ ما چون محمد آود نام

ماه جولای سنه ۱۸۸۵ مطابق رمضان سنه ۱۳۰۲ ه است به مساعی جمیله علما اعلم بکمال جمال صحت و حسن صفاس طبع از مطبع اوده اخبار واقع لکنهو محلّه حضرت کنج نیکو برآمده الحمدالله.

Fawaedul Fuwaad is not only a collection of mystic utterances, rather a comprehensive and fascinating document of the social, cultural and religious life of the period. That is why it has been always liked and admired by the people. And over and above the historians and chroniclers of our culture and the critics have always been approving the authenticity of facts described therein.

Apart from the celebrated saints and sufies of Chishtia Order the mystics of other sufi orders have also left behind high standard works in this field. Among those, Hazrat Makhdoomul Mulk Sheikh Sharafuddin Ahmad bin Yahya Maneri (حضرت مخدوم الملک شیخ شرف الدین احمد بن یحیی منیری) of the Suhrawardia Order is one of the most outstanding scholars and prose writers as well as one of the most revered mystics of the 7th century AH. There are twenty eight Persian prose works to his credit. His works are divided into the following four categories:

A. Books	تالیفات
B. Maktoobat	مکتوبات
C. Treatises	رسایل
D. Mystic Utterances	ملفوظات

A. Books (تالیفات)

Only one book entitled Matalebut Taleb (مطالب الطالب) known as (شرح آداب المریدین) of the sheikh is now available. This was written between Rabiul Awwal (ربیع الاول) 765 AH and Zil Hajja (ذی الحجہ) 766 AH/ January 1364 and August 1365 AD. Matalebut Taleb (مطالب الطالب) is an explanation of the book (آداب مریدین) which was written in Arabic by the founder of Suhrawardiyeh Order (سلسلہ سہروردیہ) of the famous Sufi concatenation. Sheikh Deyaudin Abu Najeeb "abdul Qaher Mohammad bin 'Abdullah Alsuhrwardi (d. 562 AH) (شیخ ضیال الدین ابو نجیب عبدالقاهر محمد بن عبداللہ سہروردی) with a purpose for the guidance and instructions of the followers of this Silsila.

Later, on the request of a Murid named Qazi Ashraf alias Ashraf bin Rukn (قاضی اشرف معروف بہ اشرف بن رکن), it was translated into Persian by Sheikh Sharafuddin Ahmad with the title Sharhi Aadaabul Mureedin (شرح آداب المریدین). The Sheikh had started writing this book in the month of Rabiul Awwal (ربیع الاول) 675 AH and completed it in Zil Hajja (ذی الحجہ) 766 AH. This title was printed partly in the year 1332 AH in Alpanch press, panta, which contains 125 pages only.

B. Maktoobaat (مکتوبات)

Maktoobaat are the best specimen of mystic literature in Persian prose of Sheikh Sharafuddin Ahmad. He has explained the elegant and subtle epigrams of mystic expressions in a simple and fascinating language. Shaeikh 'Abdul Haque Mohaddeth Dehlavi is of the opinion in Akhbarul Akhyar (اخبار الاخیار):

"او را تصانیف عالیست....اما لطافت مکتوبات او بیشتر است"

There are three following collections of his Maktoobaat:

1. Maktoobaate Sadi مکتوبات صدی
2. Maktoobaate Do Sadi مکتوبات دو صدی (دویست و چند مکتوب)
3. Maktoobaate Bisto Hasht مکتوبات بیست و هشت

1. Maktoobaate Sadi was compiled by Sheikh Zain Badre 'Arabi (زین بدر عربی) in 747 AH. Firstly it was printed in 'Alavi press, Lucknow (India) in the year 1287 AH/1870 AD and contains 333 pages. These Hundred Letters were written for Qazi Shamsuddin, the Governor of Chausa under Bihar Province. This is the most important epistles collection on mystic

problems. It has been translated into Urdu many times. Of late, Paul Jackson S.J. has translated them into English with the title "Sharafuddin Maneri: the Hundred Letters", with introduction and notes, Khuda Bakhsh Oriental Public Library, Pantala has got it printed in 2002 which covers 458 pages. Prior to it, this translated collection was printed by Paulist Press, New York in 1980.

2. Maktoobaate Do Sadi or Doesto Chand Maktoob

(مکتوبات دو صدی (دویست و چند مکتوب)

Sheikh Ashraf bin Rukn had compiled this collection of letters in 769 AH. There are many compiled manuscripts of this collection; some contains 108 while another consist of 151 letters. The subject matter of most of these letters, like the letters of Maktoobaate Sadi, is Islamic Mysticism and problems of Islamic Jurisprudence (تصوف اسلامی و مسائل فقہ اسلامی). But in this collection, the addressees are different person not the one as in the above noted Hundred Letters. Mentions of as many as 41 persons are there, to whom these letters were addressed.

3. Maktoobaate Bistohasht (مکتوبات بیست و ہشت یا مکتوبات جوابی)

Sheikh Husain ibn Moiz Balkhi son of the brother of Maulana Makhdoom Shah Muzaffar Shams Balkhi i.e. after 803 AH. This also had been printed by Maktabae 'Alavi, Lucknow. It contains 35 pages plus an annexure of six pages on the life of Makhdoom Shah Muzaffar Shams Balkhi.

4. Fawaede Rukni

(فواید رکنی)

On the request of a devotee, Haj Ruknuddin, the Sheikh had selected some extracts from his Maktoobaat for the benefit of general Muslims, after the year 769 AH. It contains only 30 folios.

C. Rasael

(رسائل)

As many as 13 Rasael of Sheikh Sharafuddin are available. These Rasael contains the topics on Mystic Thoughts and Aurado Azkar (موضوعات تصوف و اورداد و اذکار). They can be divided in three categories viz:

1) Rasael in which mystic themes have been explained, are two in number

- a) Ershadus Salekeen (ارشاد السالکین)
- b) Mir'atul Mohaqqueen (مرآة المحققین)

2) Rasael which contain prayer and recitals and incantations. There are eight such Rasael:

(۱) ارشاد الطالبین (۲) رساله اوراد (سه مجموعہ موسوم بہ اوراد خرد، اوراد وسط، اوراد کلان) (۳) رساله در ہدایت حال (۴) رساله در ذکر (۵) رساله مکبہ (۶) رساله وصول الی اللہ (۷) عقاید شرفی (۸) فواید المریدین

3) And under the third category of Sheikh's Rasael are those which contain the responses and answers of Sheikh to the queries of his devotees and followers. There are three such Rasael:

(۱) اجوبہ خرد (۲) اجوبہ کلان (۳) اشارات

D. Malfoozaat (ملفوظات مخدوم الملک شیخ شرف الدین احمد بن یحییٰ منیری)

Followings the practice of recording the Malfoozaat of the spiritual guides in the past, the disciples and devotees of Hazrat Makhdoomul Mulk Sheikh Sharafuddin Ahmad also brought in to record the mystic utterances and religious discourses of their Sheikh. Thus ten such collections of Malfoozaat came into being. They are in chronological order as below, the name of compilers are also given against each:

۱- معدن المعانی	زین بدر عربی
۲- خوان پر نعمت	زین بدر عربی
۳- بحر المعانی	زین بدر عربی
۴- گنج لایفنی	زین بدر عربی
۵- ملفوظ الصفر	نام مرتب ندارد
۶- مونس المریدین	صلاح مخلص داوودخان
۷- مخ المعانی	زین بدر عربی
۸- مغز المعانی	اشرف بن رکن / سید شہاب الدین
۹- اسباب النجاة لفرقة العصیات	اشرف بن رکن
۱۰- راحت القلوب (با ضمیمہ وفات نامہ)	زین بدر عربی

1) The first collection entitled Ma'danul Ma'ani (معدن المعانی) pertains to the period before 15th (شعبان ۱۲۲۹ھ). The number of Majlis is not mentioned but the compiler Zain Badre 'Arabi, in view of the different topics, had arranged them in 63 Abwab (ابواب). It was printed in 1301 AH/ 1884 AD by Sharaful Akhbar Press, Bihar. Its first volume comprises of 219 pages while the second consists of 220 to 500 pages.

Regarding the importance of Ma'danul Ma'ani (معدن المعانی), Dr. Syed Motiul Imam writes in his book entitled:

" شیخ شرف الدین احمد بن یحییٰ منیری و سهم او در نثر متصوفانه فارسی:"
 "کتاب معدن المعانی" نه فقط بر مجموعه های دیگر ملفوظات برتری دارد بلکه علاوه بر فواید الفواد (ملفوظات شیخ نظام الدین اولیا، مرتبه خواجه حسن علا سجزی) بر تمام مجموعه هایی که در آن دوره در شبه قاره ترتیب یافته است، تفوق دارد.

And Khaleeque Ahmad Nezami remarks in the introduction of Khairul Majalis (خیر المجالس) as:

"In the depth and scholarship the Khairul Majalis and the Ma'danul Ma'ani run a close second to the Fawaedul Fuwaad."

Here, the writer of these lines simply does not agree with the learned scholar, Akhlaqur Ahmad Nezami's opinion. The fact lies that if the said scholar would have gone through the whole contents of Ma'danul Ma'ani (معدن المعانی) his remarks would have been, in my modest view, just the reverse or at least he would have considered this collection of Malfoozaat at par with Fawaedul Fuwaad (فواید الفواد).

Zain Badre 'Arabi the compiler, narrates in the introduction of Ma'danul Ma'ani (معدن المعانی):

در هر مجلس و محلی البته از طالبان صادق و مریدان واثق و بندگان موافق، که حاضر بودند، هر کسی در خورد حال و کار خود ایراد سوالی از طریقت و التماس بیانی از شریعت و درخواست اشارتی از حقیقت و طلب اظهار رموز معرفت عرض می داشتند، بندگی مخدوم نامور و شیخ دین پرور در مقابل سوال سایل جوابی شافی و بیان به عبارات دلپذیر و اشارات بی نظیر ارزانی می داشت.

از هر معنی مفهومات بی نهایت واز لطیفه ادراکات بی غایت، از هر مفهومی حالات بی شمار و از هر ادراکی مقامات بسیار، از هر حالتی ذوقی، که آن را میزان بیان نسنجد و از مقامی خبری، که در جهان نشان نگنجد، قطعه:

نشان این نتوان دید جز به دیده پاک   که آفتاب شناسی به بی بصر نرسد
 ببین وگر نه ملامت به دیدگان نه از آنک   زبان تپ زده را طعنه بر شکر نرسد

به قدر وسع و احتمال خود آنچه یاد توانست داشت به توفیق الهی و عنایت لم یزلی آن را جمع کرد، مهمماً امکان رعایت عین لفظ نگذاشت مگر بنا بر عجز و نقصان خود. اگر عین عبارتی یاد نماندی و معنی آن تمام و سالم در خاطر ماندی، ضرورتاً به عبارتی مناسب آن معنی را درآوردی، که از عبارت معنی مقصود است، اما در معنی به هیچ وجهی و حالی تصرفی و نکردی، تا اگر معنی یاد نماندی ورق ساده گذاشتی و در محلی دیگر عرض کردی. بعد آنکه جواب مشرف شدی، یادداشتی و به اتفاق مجلس تمام در متابت آوردی.

Now short introductions to the remaining other Malfoozaat of Sheikh Sharafuddin Ahmad:

2) Khane por Na'mat (خوان پر نعمت)

This collection of Malfoozaat covers the utterances of 46 Majalis held during the period from 15th Sha'baan 749 AH to the end of the month of Shawwal 751 AH. Consisting of 89 folios, it was caligraphed by 'Alimuddin Ahmad in 1279 AH / 1842 AD. It was also published from Panta, Ahmadi Press, in the year 1321 AH and contains 120 pages.

3) Bahrul Ma'ani (بحر المعانی)

It is also known as Fawaede Ghaibi (فوائد غیبی) or Kanzul Ma'ani (کنز المعانی). The collection is containing the discourses from the beginning of the month of Sha'ban 757 AH to the middle of the month of Safar 760 AH, has 32 Majalis and covers 95 folios.

4) Ganj La Yafna (گنج لایفنی)

From 7th day of the month of Rabi'ul Awwal 760 AH to the 10th of Zil Hajja 760 AH, this collection of Malfoozaat contains 37 Majalis and is spread over 36 folios.

5) Malfoozus Safar (ملفوظ الصفر)

This collection of the Malfoozaat comprises of the sufistic utterances delivered in 31 Majalis from the month Safar 23rd, 762 AH to the 15th Jamadiul Akhir 763 AH. Its manuscript copy contains 36 folios.

6) Munesul Murideen (مونس المریدین)

This Malfoozaat of 21 Majalis covers the discourses from 21st Sha'baan 774 AH to the middle of the month of Moharram 775 AH. Its manuscript copy covers 283 folios.

7) Mukhkhul Ma'ani (مخّ المعانی)

There is no mention of the dates of Majalis held and neither the discourses are arranged, but it is evident from the internal evidences that these Malfoozaat were collected prior to the sad demise of Hazrat Makhdoomul Mulk. The collection was printed in Mufeede 'Aam Press, Agra in the year 1321 AH and contains 158 pages.

8) Maghzul ma'ani (مغز المعانی)

This collection also does not have any mention of the dates of Majalis held or the arrangement of discourses. It contains 29 folios. This collection

also like Ma'danul Ma'ani (معدن المعانی) has been arranged in order of the subject matter.

9) Asbabun Nejat Leferqatul 'Isyat (اسباب النجات لفرقه العصيات)

Though the dates of Majalis as well as the order of utterances are lacking but has been arranged according to the topics. This contains 38 folios.

10) Raahatul Quloob (with annexure of Wafaat Nameh)

راحت القلوب (با ضمیمه وفات نامه)

The collection does not have the mention of the dates of Majalis held or the order of discourses. Wafaat Nameh preserves the episodes and happenings of the last day of the mortal life of Hazrat Makhdoomul Mulk Sheikh Sharafuddin Ahmad i.e. the 5th of Shawwal 782 AH.

Rahatul Quloob contains ten Majalis while Wafaat Nameh has only one Majlis. This collection has also been published from Mufeede 'Aam Press, Agra in 1321 AH. Rahatul Quloob contains 1 to 20 pages whereas Wafaat Nameh covers the rest eleven pages. The total number of pages comes to 31.

With a purpose to expose the extent of thought and style of expression, the extracts from both the Malfoozaat of Hasan Sijzi, i.e. Fawaedul Fuwaad (فوائد الفوائد) and Ma'danul Ma'ani (معدن المعانی) of Sheikh Sharafuddin are quoted below. Both the Malfoozaat contain discourses regarding Sama' and Wajd (سماع و وجد) and deal with the propriety of Sama' and Wajd. Firstly the extracts from Fawaedul Fuwaad's different Majalis. Here some six extracts from different Majalis are given:

ذکر سماع و وجد:

(۱) جلد اول مجلس سی و یکم یکشنبه بیست و نهم ماه ذوالقعدة سنه ۷۰۸هـ

دولت پای بوس حاصل گشت، سخن در سماع افتاده و وجدی که پیدا می شود. بر لفظ مبارک راند که در نود و نه نام آنجا که می خوانند الواجد الماجد، معنی الواجد یعنی الغنی بعد از آن فرمود که معنی الواجد از وجد هم آمده است یعنی بخشنده ی وجد چنین که شکور اسم اوست، شکور آن را گویند که شکر گوی، اما این جا به معنی آنست که پذیرنده ی شکر بندگان. هم چنین الواجد ظاهر آن را ماند که صاحب وجد باشد و این در حق باری تعالی و تقدس درست نیاید، پس این جا واجد به معنی معطی الوجد است.

بعد از آن ذکر شیخ شهاب الدین سهروردی افتاد رحمه الله علیه که او سماع نشنیدی. بر لفظ مبارک راند که شیخ نجم الدین کبری علیه الرحمه والرضوان گفتی که، هر نعمتی که در بشر ممکن است شیخ شهاب الدین را دادندی الا ذوق سماع!

(۲) جلد دوم مجلس چهارم سه شنبه بست و پنجم ماه ذی‌الحجه سنه ۷۰۹ه
 لختی سخن در سماع و اهل سماع افتاد. بر لفظ مبارک راند که سماع محکمی قویست مردانرا!
 (۳) جلد سوم مجلس پنجم سه شنبه دوم ماه صفر سنه ۷۱۳ه

در این میان شخصی بیامد و حکایت جماعتی تقریر کرد که هم اکنون در فلان موضع یاران شما جمعیتی کردند و مزامیر در میان بود. خواجه ذکرة الله بالخیر این معنی نپسندید و فرمود که من منع کرده ام که مزامیر و محرّمات در میان نباشد هر چه کرده اند، نیکو نکرده اند! در این باب بسیار غلو می فرمود تا بغایتی که گفت اگر امامی در نماز باشد و جماعتی در عقب او مقتدی و در آن جماعت عورات هم باشند پس اگر امام را سهوی افتد از آن مردان که اقتداء کرده باشند یکی به تسبیح اعلام دهد، بگوید سُبْحَانَ اللَّهِ، و اگر زنی بر آن خطا واقف شود او امام را چگونه باگهانند، سُبْحَانَ اللَّهِ نگوید تا آواز او نشنود، پس چه کند دست بر دست زند ولی کف دست بر کف دست نزند که آن به لهُو می ماند پشت دست بر کف دست زند، الغرض تا این غایت از ملاحی و امثال آن احتراز آمده است پس در سماع طریق اولی که از این بابت نباشد یعنی در منع دستک چندین احتیاط آمده است در منع مزامیر به طریق اولی. بعد از آن فرمود که سماع مشایخ کبار شنوده اند و آنان که اهل این کارند و نیز آن کس که صاحب ذوق است و در او دردی هست به یک بیت که از گوینده بشنود او را رقتی پیدا آید، اگر مزامیر در میان باشد و یا نباشد، اما آنکه از عالم ذوق خبر ندارد اگر پیش او گویندگان باشند و از هر جنس مزمار باشد چه سود دارد، چون او از اهل درد نیست. پس معلوم شد که این کار تعلق به درد دارد نه به مزامیر و غیر آن.

(۴) جلد سوم مجلس هفدهم روز دوشنبه بیست و یکم ماه مبارک ذی‌الحجه سنه ۷۱۳ه
 لختی سخن در سماع افتاد. بنده عرضداشت کرد که این شکسته در کار خود حیرانست از آن جهت که طاعتی و عبادتی که بیاید ندارد و اوراد و مشغولی درویشان نیست اما چون سماع شنیده می شود رقتی و راحتی تمام حاصل می آید و هم به وقت پاک مخدوم که آن ساعت از هوی نفس و دنیا و اهل دنیا هیچ در خاطر نمی گذرد. فرمود که آن ساعت دل از علائق خالی می شود؟ بنده گفت: آری. فرمود که سماع بر دو نوع است اول هاجم است بعد از آن غیر هاجم؛ هاجم آن را گویند که اول سماع هجوم می آرد مثلاً صوتی یا بیتهی شنیده می شود و این کس را در جنبش می آرد این حال را هاجم گویند و این را شرح نتوان داد اما غیر هاجم آن است که بعد از آن که بیتهی در سماع اثر کرده، آن را بر جایی تحمیل کند بر حضرت حق یا بر پیر خود یا بر جای دیگر که در دل او گذرد.

(۵) جلد پنجم مجلس پنجم بیست و هشتم ماه شوال سنه ۷۱۹ه
 لختی سخن در سماع افتاد. یکی از حاضران گفت که مگر در این وقت حکم شده است که خدمت مخدوم هر وقت که باید سماع بشنود او را حلال است. خواجه ذکرة الله بالخیر فرمود که چیزی که حرام است به حکم کسی حلال نشود و چیزی که حلال است به حکم کسی حرام نشود، آمدیم در مسأله مختلفه فیه مثلاً همین حکم سماع، امام شافعی رحمه الله علیه سماع را مباح می دارد و با دف و چغانه بر خلاف علمای ما. اکنون در این اختلاف بر هر چه حاکم حکم کند همان باشد. یکی از حاضران گفت که هم در این روزها بعضی از درویشان آستانه دار در مجمعی که چنگ و رباب و مزامیر بود رقصها کردند. خواجه ذکرة الله بالخیر فرمود که نیکو نکرده اند. آنچه نامشروع است ناپسندیده است! بعد از آن یکی گفت که چون آن طایفه از آن مقام بیرون

آمدند با ایشان گفتند که شما چه کردید در آن جمع مزامیر بود سماع چگونه شنیدید و رقص کردید؟ ایشان جواب دادند که ما چنان مستغرق سماع بودیم که ندانستیم که آنجا مزامیر هست یا نه. خواجه ذکره الله بالخیر چون این سخن بشنید فرمود که این جواب هم چیزی نیست این سخن در جمله معصیتها نباید نشت! در این میان بنده عرض داشت کرد که صاحب مرصاد در این معنی رباعی نبشته است و این دو مصراع عرض افتاد:

گر بر تو حرامست، حرامت بادا
گفتی که به نزد من حرام است سماع
خواجه ذکره الله بالخیر فرمود که آری، آنگاه این رباعی را تمام بر زبان مبارک راند:

دُنیا طلبا، جهان به کامت بادا
و این جیفه ی مُردار به دامت بادا
گفتی که به نزد من حرامست سماع
گر بر تو حرامست حرامت بادا

(۶) جلد پنجم مجلس بیست روز دوشنبه نوزدهم ماه ذی الحجه سنه ۷۲۰هـ

"ذکر خصوصت مدعی در سماع"

بعد از آن در باب سماع فایده فرمود و گفت: هرگاه که چند چیز موجود شود آنگاه سماع شوند و آن چند چیز چیست، مُسمِع و مسموع و مستمع و آله ی سماع، آنگاه این تقسیم را فایده فرمود و گفت: مُسمِع گوینده است، آدمی باید که مرد باشد و مرد تمام باشد کودک نباشد و عورت نباشد. مسموع آنچه می گویند باید که هزل و فحش نباشد. اما مستمع آنکه می شنود او باید که به حق شنود و مملو از یاد حق باشد. اما آله ی سماع آن مزامیر است، چون چنگ و رباب و مثل آن باید که در میان نباشد. این چنین سماع حلال است. آنگاه فرمود که سماع صوتی است موزون آن چرا حرام باشد و آنچه می گویند کلامیست مفهوم المعنی آن چرا حرام باشد؟ دیگر تحریک قلب است اگر آن تحریک به یاد حق باشد مستحب است و اگر میل به فساد باشد حرام است!

With a view to show the prose style of Hasan Sijzi the following two extracts on Tolerance (تحمل) and Jealousy (حسد و غبطه) are also given:

(۱) جلد پنجم مجلس سیزدهم روز چهارشنبه چهاردهم ماه مبارک رجب سنه ۷۱۹هـ

"تحمل"

دولت پای بوس حاصل شد، سخن در تحمل افتاد، فرمود که معامله ی خلق بر سه قسم است. قسم اول آنست که از این کس به دیگری نه منفعت رسد و نه مضرت. حکم این چنین کس حکم جماد باشد. قسم دوم آنست که از این کس به دیگری منفعت رسد و مضرت نه. این بهتر است. قسم سوم از این هر دو بهتر و آن آنست که از این کس به دیگری منفعت رسد و اگر کسی او را مضرت رساند او مکافات آن نکند و تحمل کند و این کار صدیقان است!

(۲) جلد پنجم مجلس بیست و چهارم دوشنبه هفدهم ماه جمادی الاول سنه ۷۲۱هـ

"حسد و غبطه"

دولت پای بوس به دست آمد. سخن در حسد افتاد. فرمود که پیغمبر علیه السلام دعا کرده است: *اللَّهُمَّ اجْعَلْنِي مَحْسُودًا وَلَا تَجْعَلْنِي حَاسِدًا*، آنگاه فرمود که حسد است و غبطه است، حسد آنست که مر یکی را نعمت ببند آن نعمت را زوال خواهد حسد اینست، اما غبطه آنست که یکی مر یکی را نعمت ببند و خود را هم بر مثل آن خواهد این غبطه است، پس حسد حرام است و غبطه نه.

Regarding Sama' and Wajd makhdoom's discourses are given below from his Malfoozaat Ma'danul Ma'ani (معدن المعانی):

مخدوم فرمود که این مختلف فیه مساله است نه علی الاطلاق حلال گویند و نه علی الاطلاق حرام گویند زیرا که ظاهر فسق است و فتنه اما در باطن جوابش بر وجوه است در احیاء العلوم. اگر غالب بر کسی حب خداوند است و مشتاق است بقلای وی پس سماع در حق او محرک است مر شوق او را موکد است مر صحبت او را و فروزنده تراست آتش دل او را و بیرون آورنده است از دل وی احوال شریف را از مکاشفات و ملاطفات که در حصر نیاید و آن را به زبان صوفیان وجدی گویند، در حق این چنین کسی سماع حلال است که بر دل کسی که محبت خداوند غالب است و او را بذکر وصال دیدار خداوند یاد می آید و به ذکر فراق حجاب من الله تعالی یادی آید و او محتاج نیست فرود آوردن آنرا بر حق تعالی باستنباطی و به فکری و به مهلتی بلکه به مجرد شدن لفظ شایق می شود بر فهم او آن معانی که غالب است بر دل وی. و سلف صالح و مشایخ کبار ایبات به به الحان شنیده اند و پیش رسول صلعم اشعار خوانده اند، از آن نهی نکرده است. اما کسی که بر دل وی محبت و عشق مخلوق، که نظر کردن او را حرام است، غالب بود و آنچه میشود بر وی فرودی آرد پس سماع در حق این چنین کسی حرام بود بر آن اصل که هر چه داعی است الی الحرام، حرام بود، ازینجاست استاد بو علی دقاق فرموده است (عربی، ترجمه بفارسی) یعنی سماع حرام است مر عوام را باعتبار بقاء نفوس ایشان در ایشان، و مباح است مر زهد را باعتبار مجاهدت ایشان بر نفس خویش، و مستحب است مر اصحاب مارا یعنی صوفیان را باعتبار حیات دلهای ایشان، تا یکی از صالحان خواجه خضر را بدید، گفت چه می گویی در سمعی که اصحاب ما درو مختلف اند، گفت صفا ذلال است اثبات نیاید بر آن، مگر اقدام علما بندگی مخدوم چون بر این حرف رسید این بیت بر لفظ مبارک راند:

منزل عشق دل پاک است و بس   نیست عشقش درخور هر منزلی

و هر دلیلی و وعیدی که در حرمت سماع است در حق چنین کسی است. که سماع در حق او حرام است اما اگر کسی که محبت خداوند بزرگ بر دل وی غالب است تا سماع در حق وی حلال بود و نه محبت مخلوقی که نظر کردن بر وی حرام غالب است تا سماع حرام بود، در حق چنی کسی مباح است همچو انواع لذات مباحیت دیگر مگر اینکه چنین کس سماع را طریق عادت خویش سازد چنانکه ترک او را و وظایف کند پس آنگاه این سفیهی بود که گواهی او در شرع مسموع نباشد و در بعضی مشایخ رضوان الله علیهم سماع را بر چهار قسمت کرده اند، حلال و حرام و مکروه و مباح. سمعی که در شنیدن آن دل بکلی سوی حق مشغول است و به مجاز مشغول نیست این حلال است، و سماع که در شنیدن آن دل بکلی مشغول به مجاز است و به چیزهای دیگر از فسق و فجور، آن حرام است. و سمعی که در شنیدن آن دل بکلی چیزی مشغول بحق است و چیزی بغیر حق بر طریق مساوات این مکروه است. و سمعی که شنیدن آن دل هم مشغول بحق است و هم به مجاز اما مشغول بحق زیادت از مشغول به مجاز این قسم مباح است.

عزیزی عرض داشت که تواجد چیست مخدوم فرمود در شرح تعرف بیان کرده است وجد است و تواجد است. هر اندوهی که بر آن سوزش و الم باشد این طایفه آن را وجد گویند و این بر انواع است شاید که از بیم عذاب باشد یا از درد فراق باشد یا که از سوزش معشوق و محبت باشد و آنچه بدین ماند از معنی سوزنده و

دردکننده پس هر وقتی که زین معنی در دل کسی پدید آمد و درونش بسوزد این طایفه گویند او را وجد پدید آمده است و این معنی آنکه امیر حسن گفته است:
 بازار حسن گرم است از آتش دودان
 این دود کجا خیزد از طایفه خامان
 و چون این وجد در دل پدید می آید و غلبه کردن گیرد مضطرب گردد و به بانگ و ناله آید، این بانگ و ناله و اضطراب را تواجده خوانند؛ در این محل این بیت خوانند:
 گفتمی ترا چه سوز و چه شور است در سماع
 این زان سوالهاست که آنرا جواب نیست

The extracts of Saint's utterances on the controversial topic of Sama' have been given above. While in Fawaedul Fuwaad (فواید الفواد) it has been discussed during different settings, the discourses of Sheikh Sharafuddin Ahmad have been arranged at one place in Ma'danul Ma'ani (معدن المعانی). It is up to the readers to decide who is more clear in the discussion on this particular topic.

Conclusion

So far as the prose styles of the two saints are concerned, it is evident that both of them have used very comprehensive language and expressed their views in an admirably simple and plain way so that the general mass may be highly benefited out of it. In addition, this simple style of writing was very much prevalent those days.

And now concluding the modest paper, we confess our indebtedness to the contributions of Hasan Sijzi to Persian literature. If at the one side he will always be reminded with utmost respect for the aloftness and elegance of delicate ideas as well as melodious and fascinating composition of and presentations in Persian Ghazal, similarly he has acquired a vibrant and tower-light position in the spiritual world due to his superb contribution i.e. Fawaedul Fuwaad (فواید الفواد).

References

- Arabi, Zain Badre(1301AH/1884AD) *Ma'danul Ma'ani Sharaful Akhtar*, Bihar,
- Bareilvi Shams, *Fawaedul Fuwaad* (Urdu tr.) Manzoor Book Depot Delhi.
- Browne,E.G.(1964)*A Literary History of Persia* vol.1-11,Cambridge
- Kirmani, Waris(1986) *Dreams Forgotten*, Aligarh
- Mirza, Waheed(1986) *Ameer Khusro*. Delhi
- Nadvi, Syed Ali Hasan (1302 AH) *Tareekh-e-Da'wato Azeemat*.
- Sabahuddin.S.Rahman,A.(1986)*Hindustan ke ahde wusta ki ek jhalak*.Bihar
- Sijzi, Ameer Hasan Ala (1302AH)*Fawaedul Fuwaad*, Nawal Kishore Press
- Syed Motiul Imam (1920) *Sharafuddin Ahmad Maneri wa sahme oo dar nasre motesavvefaaneyeye Farsi*. Bihar
- Qazi S.M. Nurul Hasan(1312 AH) *Athare Sharaf*, Panta,.
- Zakir Husain(1958) *Bihar Through Ages*, Govt. of Bihar pub.